

Slovenci v luči mednarodnih in medkulturnih primerjav

Janek Musek, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Slovenski nacionalni atributi

Zelo pomemben del nacionalne identitete so nacionalni atributi, torej tista pomembna obeležja in značilnosti (tudi simbole in embleme), povezane z narodom, v katerih pripadniki nekega naroda najbolj pogosto vidijo gradnike nacionalne identitete. Kot kaže preglednica 1, bi nacionalne attribute lahko razdelili v več kategorij: jezikovni, rodovni, multinacionalni, zgodovinski, verski, kulturno-civilizacijski, značajske, politični, ustavno pravni, kulturno/umetnostni, vojaški, gospodarski, znanstveni, športni, naravni.

Preglednica 1.

Kategorije nacionalnih atributov.

atributi	opis kategorije atributov
<i>jezikovni</i>	jezik
<i>rodovni</i>	rodovna, plemenska, etnična pripadnost
<i>multinacionalni</i>	multinacionalni izvor, multinacionalni ustroj, rojstvo "nove" nacije ("melting pot")
<i>zgodovinski</i>	zgodovina naroda, zgodovinska tradicija
<i>verski</i>	verska pripadnost
<i>kulturno-civilizacijski</i>	nosilstvo velike kulturno civilizacijske tradicije, npr. pri Indijcih, Kitajcih
<i>značajske</i>	značajska (osebna) poteza, npr. "slovenska poštenost", "francoski esprit", "ameriški pragmatizem", "italijanski temperament")
<i>politični</i>	politične prvine, npr. politična in državna tradicija, državnost, imperij, dinastična tradicija, demokratične institucije in demokratična tradicija, osamosvojitve, revolucija, nov družbeni sistem
<i>ustavno pravni</i>	pravne prvine in dosežki, ustavni sistem, pravni sistem
<i>kulturni/umetnostni</i>	kulturno-umetnostne prvine in dosežki, npr. kulturni in drugi umetnostni spomeniki, književnost, glasba, ljudsko izročilo, folklorne prvine...
<i>vojaški</i>	vojaški dosežki in uspehi, vojaška zgodovina, osvajanja
<i>gospodarski</i>	gospodarske prvine in dosežki, npr. ekonomska uspešnost, trgovina, pomorstvo, industrija
<i>znanstveni</i>	znanstveni in tehnološki dosežki
<i>športni</i>	športni dosežki, raven telesne kulture
<i>naravni in okoljski</i>	naravne značilnosti in znamenitosti, naravna lepota, geografske posebnosti

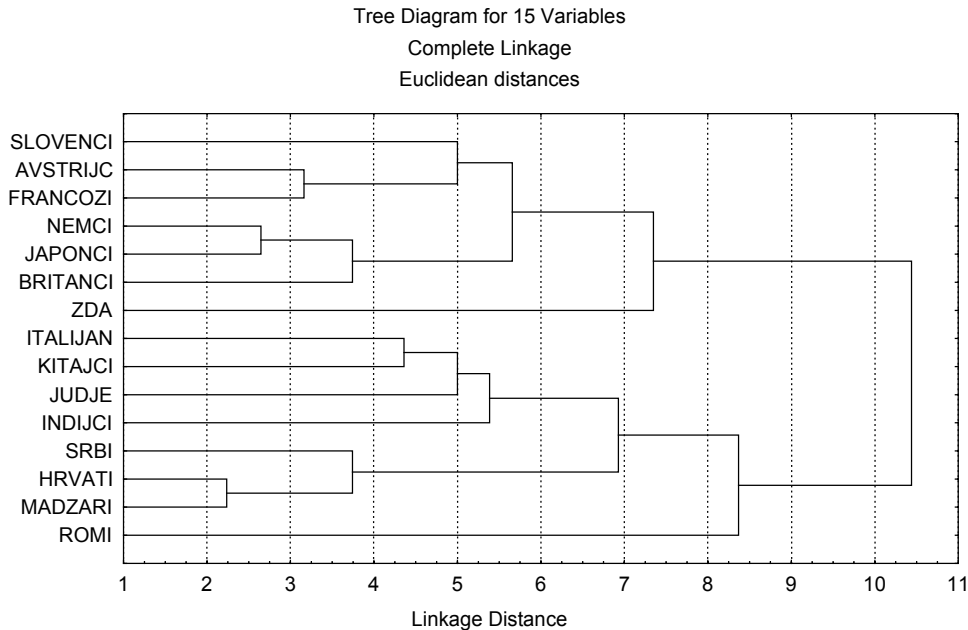
Seveda si nobene nacionalne identitete, tudi slovenske, ne moremo predstavljati brez vsaj enega (a navadno več) od teh atributov, in res je tudi, da se skoraj noben od teh atributov ne pojavlja nujno

pri vsakem primeru identitete. Te attribute je torej treba jemati nekako v smislu znanega pojma "family resemblance": pri večini identitet se pojavlja večina teh atributov (kot se npr. pri večini ptičev pojavlja večina "ptičjih" lastnosti, recimo sposobnost leteti), a pri nobeni se ne pojavljajo prav vsi (kot npr. obstajajo ptiči, ki ne letijo).

Primerjalna analiza nacionalne identitete pri različnih narodih (npr. Slovenci, Avstrijci, Nemci, Italijani, Francozi, Britanci, Rusi, Srbi, Američani - ZDA, Judje, Indijci, Japonci, Kitajci) nam pokaže, da pomen posameznih nacionalnih atributov pri različnih narodih nikakor ni enak. Pri nekaterih narodih prispevajo k nacionalni identiteti bolj eni, pri drugih bolj drugi atributi. Tako so pri nekaterih nacionalnih identitetah v ospredju kulturno civilizacijski momenti (npr. Indijci, Kitajci), pri nekaterih zgodovinski in politični momenti (npr. Britanci, Francozi), pri drugih etnični (npr. Srbi, Hrvati), plemenski (Albanci, Romi, mnoga afriška in azijska ljudstva), pri nekaterih vojaški, pri nekaterih gospodarski, pri nekaterih verski (npr. Judje, Bošnjaki), pri nekaterih kulturni (med njimi so gotovo tudi Slovenci). Slovenska nacionalna identiteta se v primerjavi z drugimi, tudi sosednjimi narodi verjetno v posebno močni meri opira na jezikovne, kulturne in naravne prvine, relativno močno pa se v zadnjem času izraža tudi skoz športne, politične in celo vojaške prvine. V splošnem je opaziti, da se pri narodih z izrazito državno tradicijo in vojaško močjo nacionalna identiteta bolj usmerja k atributom državnosti, gospodarske in vojaške moči, zlasti pri manjših narodih pa so v ospredju etnični, jezikovni, kulturni in verski atributi. Posebnost so veliki narodi, ki so nosilci epohnih civilizacij (Indijci, Kitajci), pa tudi narodi, ki so ustvarili velike imperije (Rimljani, Britanci) in vodilne sile sodobnega sveta (ZDA, Rusija, Japonska).

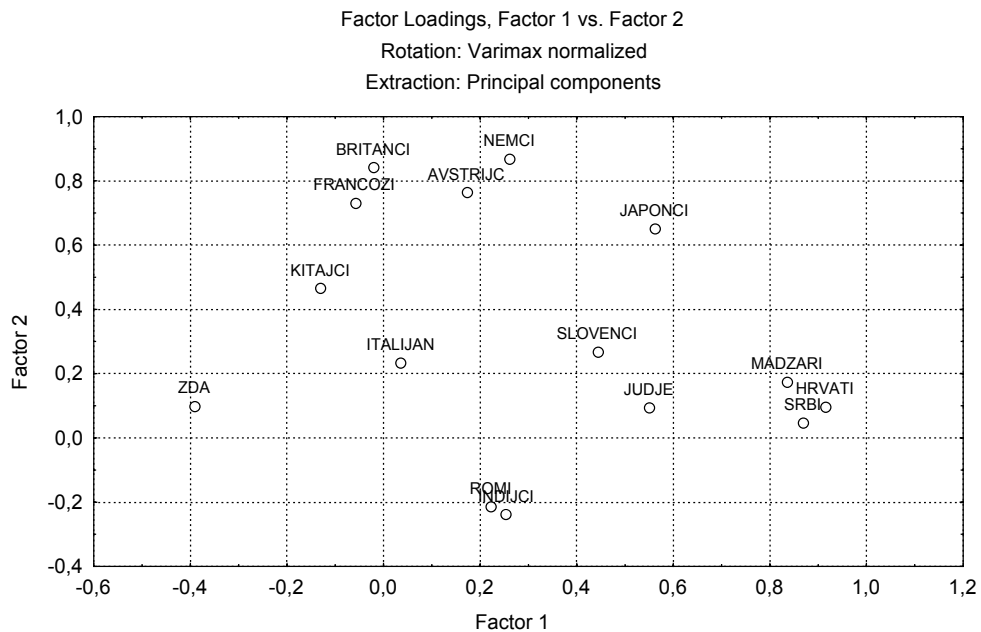
Če bi skušali na podlagi strokovne ocene narediti primerjavo med različnimi narodi glede na attribute nacionalne identitete, bi morda lahko prišli do nekakšne tipologije nacionalnih identitet (glej sliko 1). V ta namen smo izbrali 15 narodov, ki smo jih ocenili glede na relativno pomembnost prej navedenih atributov nacionalne identitete (ocene od 1 do 5). Slika 1 nam kaže rezultate t.i. klastrske analize za ocenjene nacionalne identitete. V tej shemi prepoznamo npr. skupino narodov, kjer se gradi nacionalna identiteta na podlagi starega kulturno civilizacijskega izročila (pri Indijcih, Kitajcih, pa tudi Italijanih in Judih). Veliko skupino tvorijo nato tudi zahodnoevropski narodi, kjer so pomembni politični, kulturni, zgodovinski in gospodarski ter tehnološki atributi (Avstrijci, Francozi, Nemci, Britanci); tej skupini so razmeroma blizu tudi Slovenci (z manjšo vlogo političnih atributov), in Japonci. Posebno mesto zavzemajo ZDA, kjer imajo pomembno vlogo gospodarsko vojaška in tehnološka moč, specifična politična in državna tradicija in multinacionalnost. Zanimivo je tudi, da tvorijo posebno skupino nekateri srednjeevropski in balkanski narodi (Madžari, Hrvati, Srbi), kjer je v nacionalni identiteti poudarjen etnični, zgodovinski in verski moment. Čisto ločen položaj imajo Romi, v njihovi identiteti prevladujejo prvine etnične oziroma plemenske zavesti, prvine lastne nacionalnosti v njej razumljivo niso prisotne, razen v kolikor se povezujejo s prvinami lokalne nacionalne identitete večinskega naroda. Vidimo torej, da se najdemo pri pripadnikih omenjenih skupnosti značilnosti različnih identitet, od nacionalne identitete z mnogimi prvinami, ki nujno vključujejo tudi etnične in državnostne vidike (večina evropskih narodov), prek identitet, kjer prevladuje občutje kulturne pripadnosti (indijski, kitajski krog), do identitet, kjer prevladuje poleg kulturnega religiozni vidik (Judje, vsaj do nedavnega; tudi Muslimani) in identitet, kjer je v ospredju še vedno predvsem etnični oziroma plemenski vidik (Romi). Poseben položaj so identitete relativno novih nacij, kot je npr. identiteta prebivalcev ZDA. Zaradi tega velja ponovno poudariti, da je identiteta zelo kompleksen pojem, ki ga je treba niansirano obravnavati v odnosu do njenih atributov. Ponovno tudi velja opozoriti na znane terminološke razločke, o katerih je bil govor na začetku razprave, zlasti na razlikovanje med etnično, državno in nacionalno identiteti. Analiza atributov identitete kaže na upravičenost terminoloških razlikovanj, zlasti še, če pomislimo, da

skorajda ne obstajajo takšni atributi identitete, ki bi se pojavljali v vseh posameznih primerih nacionalne identitete in nacionalne zavesti.

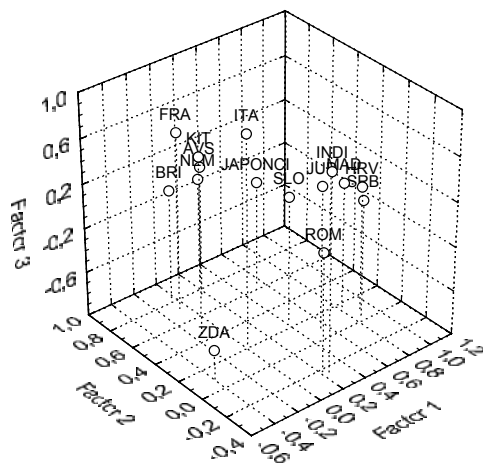

Slika 1. Klasifikacija nacionalnih identitet glede na pomen posameznih atributov nacionalne identitete.

Podobno podobo dobimo, če ugotovljamo nacionalne identitete v prostoru latentnih faktorskih dimenzij nacionalne identitete. S faktorsko analizo 15 narodov glede na attribute nacionalne identitete smo dobili tri takšne dimenzije. Prva dimenzija izdvaja etnično rodovne vidike identitete nasproti multinacionalnim in civilizacijskim in tako loči majhne, homogene narode (Srbi, Hrvati, Madžari) od velikih narodov, ki pomenijo že bolj kulturni kot nacionalni pojem (ZDA, Kitajci...). Druga dimenzija izdvaja narode z močnim politično-znanstvenotehnološko-kulturno-gospodarskim kompleksom (Nemci, Britanci, Avstrijci, Japonci, Francozi) od drugih. Tretja dimenzija pa nekako izdvaja narode s starim izročilom (Italijani, Francozi, Kitajci, Avstrijci, Indijci) od novih nacij (ZDA). Če si pogledamo, kako se locirajo posamezne nacionalne identitete v prostoru teh dimenzij, dobimo dvo- in trodimenzionalno strukturo, kot jo kaže slika 2. V njej je položaj Slovencev nekako "sredinski" glede na opisane dimenzije, lepo pa vidimo npr. grupacijo narodov z etnično poudarjeno identiteto (Srbi, Hrvati, Madžari), narodov s politično-gospodarskim in kulturnim kompleksom (Avstrijci, Nemci, Britanci, Francozi) in ločene grupacije narodov s specifičnimi potezami nacionalne identitete (ZDA, Romi).

Factor Loadings, Factor 1 vs. Factor 2 vs. Factor 3
Rotation: Varimax normalized
Extraction: Principal components

Slika 2. Nacionalne identitete glede na skupne dimenzije atributov nacionalne: prostor dveh faktorskih dimenzij (zgoraj) in treh dimenzij (spodaj).

Raziskovanje nacionalnega značaja

V psihologiji zasledimo dokaj kritično, če ne včasih kar odklonilno stališče do pojma narodnostnega značaja in sorodnih pojmov. Tudi najbolj izdelani izmed njih so postali, kot ugotavlja Dreitzel (1972; cit. po Eckensberger & Krewer, 1985) "mnogoznačni do neuporabnosti".

Skoraj ne more biti dvoma, da je staro pojmovanje "narodnostnega duha" znanstveno komaj sprejemljivo, saj temelji bolj na nacionalni mitologiji ter predsodkih (narodnostnih stereotipih) kot na preverjenih dognanjih. Pa tudi poznejše kulturološke raziskave narodnostnega značaja in modalne osebnosti so metodološko vprašljive. Poleg drugih problemov se pri teh raziskavah z vso ostrino odpro vprašanja, povezana z ocenjevanjem in primerjanjem posameznikov, skupin in institucij iz različnih kulturnih okolij. Lahko se npr. vprašamo, ali imajo posamezne osebnostne lastnosti in dimenzije, kot npr. introvertnost, agresivnost ipd., enak smisel in pomen v različnih družbeno kulturnih ozadjih.

V teh raziskovanjih so navadno prešibko kontrolirali morebitne vplive raziskovalčevih hipotez in predsodkov, zlasti če pomislimo, da sodijo nacionalni, kulturni in rasni stereotipi med najbolj razširjene in trdovratne in da sta subjektivna in fenomenološka metodologija izrazito podvrženi učinkom pričakovanja Rosenthal, 1966). Raziskovanje narodnostnega značaja se tako kaj lahko sprevrže v potrjevanje obstoječih predsodkov in predstav, ali pa v vsiljevanje spekulativnih tez. Pri tem se velja spomniti na teze, ki so jih o rasnem in narodnostnem značaju vsiljevali rasistično nastrojeni "raziskovalci značajev" - npr. na njihovo zoperstavljanje "arijskega" nasproti "židovskemu" značaju ipd.

Samo objektivni empirični podatki lahko postavijo taka pristranska presojanja v pravo luč. Z varljivih višav nacionalne romantike je treba sestopiti na realna tla. In empirične raziskave nedvomno kažejo, da so le nekatere stereotipne predstave o narodnostnih potezah utemeljene, mnoge pa so napačne in zgrešene.

Osebnostne razlike obstajajo tako med posamezniki kot med skupinami. V strokovni socialno psihološki, kulturno psihološki in etnopsihološki literaturi najdemo opise osebnostnih značilnosti, ki naj bi veljale za posamezne skupine in skupnosti, od spolnih, starostnih, slojnih (socialno ekonomskih, razrednih), do narodnostnih, kulturnih, rasnih in verskih. Pri večjem številu avtorjev se je oblikovalo pojmovanje osebnostne strukture, ki naj bi zajela tiste lastnosti in poteze, ki so značilni za pripadnike neke skupine in po katerih se ta skupina razlikuje od drugih skupin. Kot navaja Huckenbeck (1969) se že v starejši literaturi pojavijo pojmi narodnostnega duha (Steinthal) ali narodnostnega značaja, nacionalnega značaja (Mead), etnokarakterja (Wiesbrock), temeljne osebnostne strukture (Kardiner, Linton), modalne osebnosti (Honigman), komunalne osebnosti (Kluckhohn), socialne osebnosti (Inkeles), socialnega značaja (Riesman, Fromm) in še drugi. Linton (1936) denimo takole opredeli "temeljno osebnostno strukturo":

"Temeljna osebnost je struktura osebnosti, ki je skupna večini članov družbene skupnosti in je posledica prejšnjega skupnega izkustva."

Morda je za pojmovanje skupnih osebnostnih značilnosti velikih skupin še ustrežnejši Honigmanov pojem modalne osebnosti, ki upošteva poleg kulturno socializacijskih vplivov tudi vpliv sorodnih genetskih dejavnikov in dednih zasnov na oblikovanje podobnih potez pri pripadnikih neke širše skupnosti (Honigman, 1954). Zlasti raziskovalci družbenega značaja kot sta Riesman (1965) in Fromm (1949, 1963) pa skoraj izključno poudarjajo vlogo ekonomskih in političnih dejavnikov.

Narodnostni (avto- in hetero-) stereotipi

Celi narodi gojijo stare in ustaljene predstave o sebi in o drugih narodih - narodnostne stereotipe in predsodke. V znani zgodovini na vsem svetu ni ljudstva, etnije ali naroda, ki ne bi imel takšnih

predstav. In čeprav vemo, da so nacionalni stereotipi dvomljivi in krivični in da le tu in tam skrivajo v sebi zrno resnice, je bilo v znanosti kar presenetljivo malo storjenega, da bi si prišli na jasno, kako je s toliko omenjanim, a v bistvu tako malo utemeljenim in dognanim pojmovanjem nacionalnih značajev. Presenetljivo pravim zato, ker navsezadnje že razpolagamo z znanstvenimi sredstvi, ki bi nam omogočila dokaj zanesljivo ugotavljanje osebnostnih značilnosti pri velikih skupinah in s tem tudi medsebojno primerjavo teh značilnosti. Seveda imam v mislih boljše in zanesljivejša sredstva kot so zgolj opažanja, pa čeprav bi bila plod dolgotrajnih in skrbnih izkušenj. V mislih imam psihološke vprašalnike in teste, s katerimi lahko veljavno in zanesljivo določamo osebnostne lastnosti od potez temperamenta in značaja do sposobnosti.

Vsekakor obstajajo razlogi, zakaj Slovenci, kot pravi Anton Trstenjak v predgovoru h knjigi "Tiha asimilacija" (Susič in Sedmak, 1983), "še nimamo izdelane karakterologije slovenskega človeka. Tudi drugi narodi je zlepa nimajo, pač zato, ker je taka razčlenitev težko izvedljiva in kočljiva". Povsem drži, da je nacionalne karakteristike težko ugotavljati. Še težje pa so mednacionalne primerjave. Težave so tu podobne kot pri medkulturnih študijah. Spričo različnega kulturnega ozadja lahko na videz podobni rezultati pomenijo povsem različne stvari in na videz različni podatki lahko kažejo na enake značilnosti. Te težave pa znanosti ne odvezujejo naloge, da poskuša priti do jasnejših ugotovitev tudi na tem področju. Trstenjak ima prav tudi, ko opozarja na kočljivost tovrstnih raziskav. Na to nas opozarjajo slabe izkušnje z najrazličnejšimi oblikami rasizma, nacionalizma, seksizma in z drugimi načini neupravičenega vrednostnega presojanja velikih skupin. Ugotovitve, ki se nanašajo na osebnostne razlike med narodi, zlasti na razlike v sposobnostih in značajskih lastnostih, se hitro lahko zlorabijo v politično ali drugače rasistične in šovinistične namene. Ti pomisleki so nedvomno zelo pomemben razlog, da so se znanstveniki neradi lotevali mednacionalnih osebnostnih študij in primerjav. A če trezno razmislimo, ugotovimo, da je vendarle bolje, da si nalijemo čistega vina, kot pa da tavamo v temi, ki daje obilo maneverskega prostora nepreverjenim nacionalističnim izmišljotinam in stereotipom. Kot bomo videli, nas znanstvene ugotovitve na tem področju lahko celo pomirijo: razlike med narodi obstajajo, obstajajo tudi v osebnostnih lastnostih in sposobnostih. A to so razlike v povprečjih in te razlike so razmeroma majhne, mnogo manjše kot so razlike med posamezniki in skupinami znotraj vsakega naroda. Nazadnje je torej bolj prav, da te razlike ugotovimo in jih pravilno ocenimo, kot pa da se delamo kot da jih ni. Proti laži se je treba boriti z resnico, ne pa z drugo lažjo.

Slovenski avtostereotip - njegove zmote in resnice

Vsak narod si oblikuje ustaljene predstave in tudi predsodke o sebi in o drugih narodih. Strokovno govorimo o narodnostnih avtostereotipih in heterostereotipih. Slovenci nismo izjema. Med našimi najbolj razširjenimi avtostereotipi so zlasti naslednji:

- *da smo poštene ("slovenska poštenost")*
- *da smo kot narod pridni, delavni, disciplinirani*
- *da smo neagresiven, ponižen, takorekoč "hlapčevski" narod*
- *da smo prepirljivi, nepripravljeni popuščati, nespravljivi*
- *da smo zavistni, nevoščljivi (zlasti med seboj), slovenska "favšija"*
- *da nagibamo k individualizmu, k introvertnosti, depresivnosti in samomorilnosti*

Raziskovalni podatki nekako pritrjujejo prvima dvema spletoma predstav. Slovenci sodimo med narode, ki so v povprečju dokaj storilnostno naravnani in delavni. Prav tako sodimo - primerjalno vzeto - k bolj introvertnim narodom (podobno kot tudi naši sosedje Avstrijci, pa npr. Nemci,

Nizozemci, britanski in skandinavski narodi, vsekakor pa ne sredozemski in južnobalkanski narodi). Tretji stereotip pa je po raziskovalnih rezultatih sodeč povsem zgrešen. Ne samo, da Slovenci v povprečju nismo med manj agresivnimi, blagimi in podredljivimi narodi, temveč prav nasprotno: na lestvicah lastnosti, kot so agresivnost, težnja po dominiranju in po neodvisnosti, smo zelo visoko. In prav zanimivo je, kako se prav na tem področju naše lastne predstave ne ujemajo s tistimi, kot jih imajo drugi o nas. Naši sosede npr. nas nimajo za neagresivne in miroljubne, prej nasprotno; glede delavnosti in introvertnosti pa se njihove sodbe bolj ujemajo z našimi lastnimi.

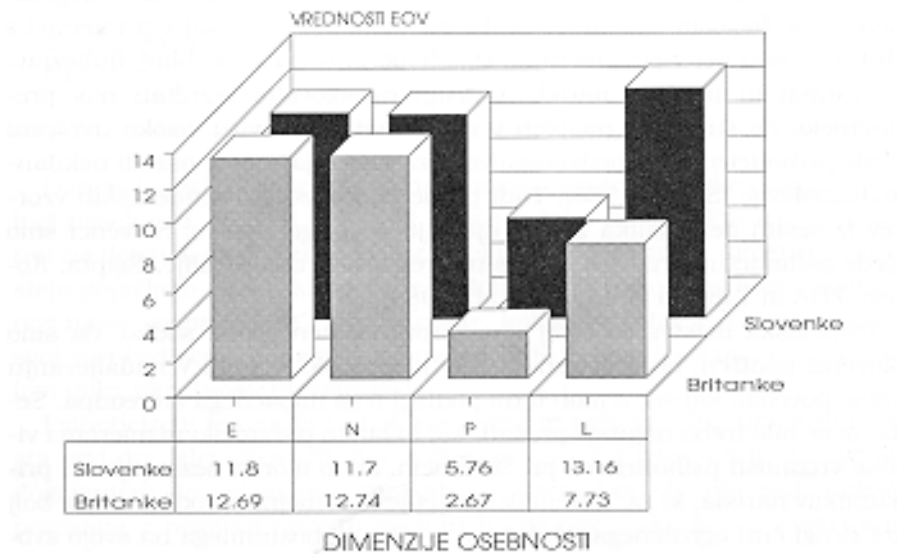
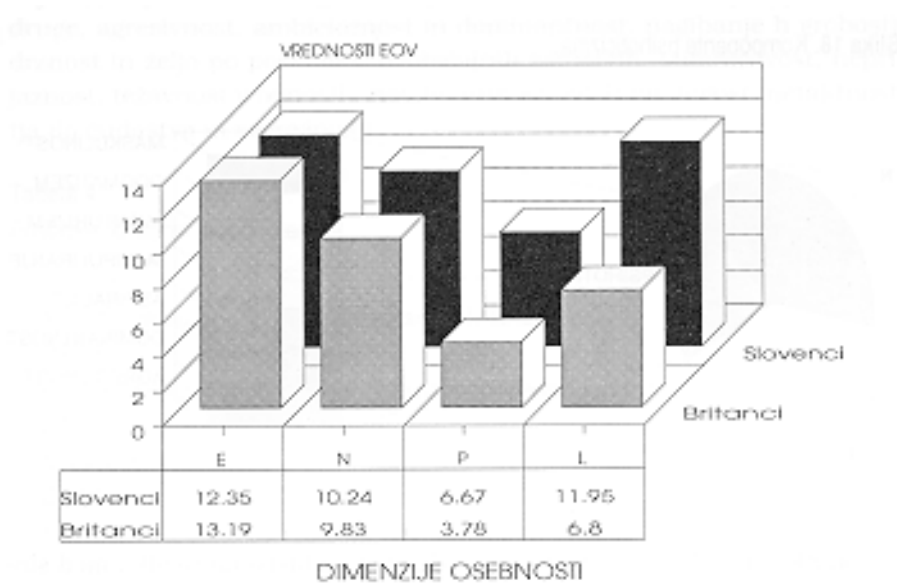
Te ugotovitve naj na kratko ilustriramo z empiričnimi podatki, ki prikazujejo povprečne vrednosti osebnostnih lastnosti reprezentativnih vzorcev slovenske populacije s primerljivimi vzorci drugih narodov. Tako nam slika 3 pokaže primerjavo med slovenskimi in britanskimi vzorci (za ženske in moške posebej) glede treh temeljnih dimenzij osebnosti: introvertnosti - ekstravertnosti, nevroticizma (čustvene stabilnosti - čustvene labilnosti) in psihotocizma (osebnostne blagosti - osebnostne trdote), ki jih meri vprašalnik EOQ (originalno EPQ, Lojk, 1979). V primerjavi z britanskim vzorcem je opaziti pri slovenskih približno enako mero introvertnosti (tudi Britanci sodijo v svetovni "osebnostni geografiji" med bolj introvertne narode), in nevroticizma (emocionalne labilnosti), zato pa je pri Slovencih bistveno več psihotocizma, ki vključuje tudi poteze kot so agresivnost, dominantnost, težnja po manipuliranju, dogmatizem, maskulinitet, avanturizem ipd. Razmeroma visoko stopnjo te dimenzije pri Slovencih potrjujejo tudi druge študije, kot kaže slika 4 (Johnson in sod., 1989; Šipka, 1988; o tem tudi Musek, 1993; 1994).

Vendar je treba poudariti, da so razlike med povprečji sicer lahko statistično pomembne (tako kot v opisanem primeru med Slovenci in Britanci), nikakor pa niso prav velike. Ponovno velja opozoriti, da so pri primerjavah velikih skupin razlike znotraj skupin pogosto večje kot razlike med skupinami. Povprečnih razlik zato ne smemo posploševati na posameznik in na majhne skupine. Čeprav so Slovenci v povprečju npr. bolj introvertni od Italijanov, bi bilo neumno reči, da je vsak Slovenec bolj introverten od vsakega Italijana. Nasprotno, kakih 40 odstotkov Italijanov je bolj introvertnih od povprečnega Slovenca! Poleg tega se moramo krepko zavedati, da gre pri navedenih podatkih za povprečja, ki zabrisujejo tudi obstoj eventualnih notranjih, denimo regionalnih razlik v osebnostnih profilih, te so pa lahko tudi precejšnje (Musek, 1994; Trstenjak, 1991).

Drugi raziskovalne podatki (Musek, 1989; 1994) dopolnjujejo in tudi potrjujejo te ugotovitve. V primerjavi z Američani smo Slovenci v povprečju bolj introvertni, občutljivi in manj realistični. Nekateri raziskovalci ugotavljajo, da velja ta razlika nasploh za relativno nove (pionirske) kulture kot je npr. ameriška v primerjavi s starimi kot so evropske. Vse kaže, da smo tudi v povprečju bolj vestni in odgovorni, a obenem manj skupinsko usmerjeni in kooperativni.

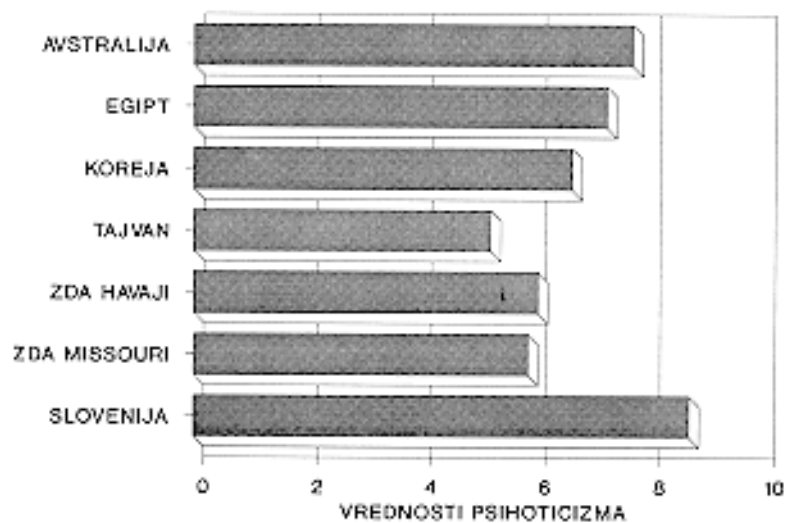
Videli smo torej, da ima avtostereotip o introvertnosti Slovencev kar nekaj podlage v dejanskem osebnostnem profilu slovenske populacije. Slovenci smo nedvomno med narodnostnimi skupinami, ki so v povprečju bolj introvertne kot nekatere druge. Tak avtostereotip se verjetno ne bi niti mogel razviti, če ne bi tudi mejili na narode, ki so v povprečju bolj ekstravertni. To dokazano velja npr. za druge narode nekdanje Jugoslavije, še zlasti pa za mediteranski del njihove populacije. Po vsej verjetnosti velja to tudi za Italijane in Madžare, medtem ko moramo biti v primerjavah z Avstrijci in Nemci (glej sliko 5) previdni. Tudi oni sodijo, podobno kot npr. Britanci, Nizozemci in Skandinavci k bolj introvertnim narodom. Če razširimo primerjavo na večje geografske razsežnosti, tedaj najdemo v introvertnosti oziroma ekstravertnosti podobne razlike. K bolj introvertnim narodom sodijo severno in srednjeevropski narodi, Japonci, k bolj

ekstravertnim pa sredozemski in latinski narodi, Arabci, Afričani. Narodi pionirskih kultur - Američani (ZDA), Kanadčani, Avstralci so, kot kaže, tudi nekoliko bolj ekstravertni kot narodi ustreznih izvornejših kultur iz Evrope (npr. Britanci, Nemci, Skandinavci...).

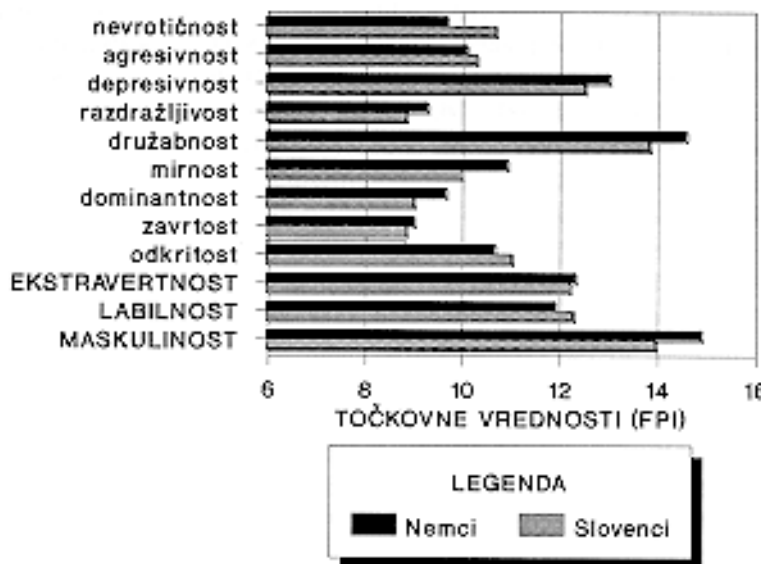
Slika 3. Primerjava med slovenskimi in britanskimi vzorci glede treh temeljnih dimenzij osebnosti.

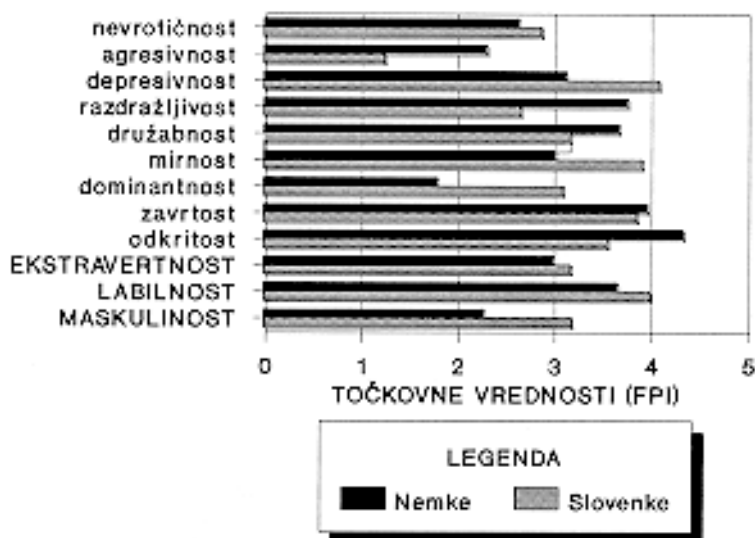

Slika 4. Primerjava med slovenskimi in drugimi študentskimi vzorci glede na temeljno dimenzijo psihotizma (po Johnson in sod., 1989).

OSEBNOSTNE POTEZE

OSEBNOSTNE POTEZE

Slika 5. Primerjava med slovenskimi in nemškimi vzorci v osebnostnem profilu FPI.

O stereotipu o marljivosti, storilnosti in discipliniranosti Slovencev na podlagi temeljnih dimenzij osebnosti ne bi mogli veliko povedati. Primarne poteze, med njimi zlasti značajska poteza, ki jo Cattell označuje kot g-faktor (vestnost, marljivost, moralnost) pa kot da potrjujejo prislovično slovensko pridnost (Musek, 1994).

A povrnimo se še k morda najbolj spornemu avtostereotipu, po katerem si radi očitamo preveliko ponižnost, če ne kar hlapčevstvo. Videli smo, da relevantni psihološki podatki tega ne potrjujejo, in da nakazujejo nekaj prav nasprotnega. Visoka stopnja psihotocizma pri slovenski populaciji je bila primerjalno potrjena dovolj pogosto, da o veljavnosti tega podatka ne moremo dvomiti. To pa seveda pomeni, da smo Slovenci verjetno nad mednarodnim povprečjem, kar zadeva agresivnost, maskulino obnašanje, dominantnost, uporništvo, brezobzirnost, odpor zoper avtoritete, dogmatizem, težnjo po neodvisnosti in avanturizmu. Prav nasprotno od omenjenega avtostereotipa.

Tudi za prislovično slovensko zavistnost in privoščljivost ("favšijo") najdemo potrdilo v teh naših podatkih. Slovenci zelo radi oponiramo, smo precej ambiciozni, dominantni in željni uveljavljanja, vendar smo se navadili to dosežati tako, da skušamo preprečevati uspešnost drugih, namesto, da bi jih skušali prekositi (po logiki rekla "naj sosedu krava crkne"). Naš odnos do sodelovanja in kooperacije ni najbolj konstruktiven. Radi oponiramo drugim, in če nimamo komu, ali pa drugim ne moremo, potem oponiramo drug drugemu. Privoščljivost, nepripravljenost popuščati in nespravljivost se verjetno skrivajo v visokih vrednostih psihotocizma. Naučiti se moramo končno usmerjati svoj individualizem in težnjo po dominiranju v konstruktivno tekmovanje in sodelovanje, namesto v neplodno medsebojno zavistnost, ljubosumnost in zdraharstvo.

Pač pa nam dobljeni osebnostni profili osvetljujejo neko drugo slovensko problematiko, namreč relativno visoko stopnjo samomorilnosti. Zgolj nagibanje k depresivnosti in nevroticizmu pri Slovencih ni tako visoko, da bi lahko zaradi tega pričakovali populacijsko tako visoke vrednosti suicida. Toda hkratna kombinacija introvertnosti in agresivnosti pomeni, da se agresivnost usmerja k samemu sebi - to pa je seveda lahko populacijska podlaga za razmeroma visok odstotek samomorilnosti.

Psihološka podlaga samomorilnosti je obračanje agresivnosti k sebi, torej kombinacija stopnjevane agresivnosti in introvertnosti. Tega pa imamo obojega v povprečju kar precej. In razumljivo je, da bo potlej tudi povprečje samomorov večje. Toda vsak samomor po sebi ima seveda čisto specifične sprožilne dejavnike. Le da se ti pri ljudeh z omenjeno osebnostno dispozicijo pogosteje pojavijo. Nasploh je pri Slovencih tudi precej drugih pojavov psihične motenosti. Podobno bi lahko povezali alkoholizem in uživanje drog z višjo mero depresivnosti, pa visoko število prometnih žrtev z agresivnostjo... In če se zavedamo teh povezav, potem bomo morali postati bolj pozorni na druge dejavnike, ki sopovzročajo te negativne pojave in jih je lažje spremeniti ali odstraniti kot osebnostne značilnosti. Te so zelo stabilne in nespremenljive.

Narodnostne predstave in predsodki imajo psihološki pomen, celo več funkcij imajo. Predvsem krepijo občutje nacionalne identitete, pripadnosti, dvigajo nacionalno samospoštovanje itd. Seveda pa je vprašljivo, če za kaj takega potrebujemo docela zgrešene samopredstave. Slovenci sodimo npr. med dovolj sposobne, izobražene in kultivirane narode (že iz zgodovinskih razlogov imajo npr. umetniki pri nas visoko ceno) in v vseh bistvenih pogledih, če se primerjamo z drugimi, se nam ni treba sramovati. Tudi tistih lastnosti, ki se nam ne zdiyo tako zaželene, ni dobro prikrivati. Bolje se je soočiti z njimi, tako bomo lažje premoščali njihove negativne učinke.

Prepričan sem, da ima ta stereotip med drugim obrambno psihološki značaj. Glejte, nekdo, ki je po naravi hlapčevski, se pač ne bo pritoževal, če se znajde v podrejenem položaju. Zadovoljen bo, saj mu prav to ustreza. Pač pa se bo pritoževal tisti, ki je po svoji naravi dominanten - upiral se bo, skušal izvleči iz podrejenosti in če mu ne bo uspelo (kot nam Slovencem dolgo časa ni), se ne bo nehal pritoževati. Hočem reči, da je tak stereotip pričakovana reakcija osebe, v našem primeru pa celega naroda, ki je frustriran v svojih težnjah po dominiranju in neodvisnosti.

Slovenci smo v osebnostnem pogledu enako različni in raznovrstni kot so drugi narodi, to jasno kažejo psihološke analize slovenske populacije. Vse pomembne osebnostne lastnosti so normalno porazdeljene kot dimenzije, vzdolž katerih se razporejamo od enega ekstrema do drugega. Med nami so nedvomne osebnostne razlike glede na populacijske in demografske razrede - glede na spol, starost, socioekonomske sloje, gospodarsko razvitost, regionalno strukturiranost. In slovenska povprečja, ki hočeš nočeš reprezentirajo naš narodnostni značaj, so v vsakem pogledu primerljiva in somerljiva z osebnostnimi povprečji drugih narodov. Umeščajo nas na naše mesto v mednarodnem "osebnostnem prostoru". To mesto je, če se omejimo na evropski in zahodni prostor, nekje blizu položaja, ki ga zavzemajo srednjeevropski, zlasti alpski narodi, je precej blizu položaju, ki ga imajo zahodni in severni evropski narodi, in že nekoliko bolj oddaljeno od položaja mediteranskih, balkanskih in vzhodnoevropskih narodov.

V nekaterih osebnostnih potezah in dimenzijah se pojavljajo razlike in posebnosti, ki opredeljujejo osebnostno specifičnost posameznih narodov. Tudi pri slovenski populaciji lahko odkrijemo nekaj takšnih specifičnosti. Slovenci po svojem psihološkem profilu sodimo med razmeroma introvertne in individualistično usmerjene narode, kar se ujema z našimi lastnimi in

tudi tujimi stereotipi o nas. Podobno bi lahko dejali tudi za vestnost in marljivost, za nagibanje k depresivnosti in morda še o čem. Po drugi strani nam psihološke raziskave nedvoumno kažejo, da smo Slovenci v primerjavi z drugimi narodi v povprečju dokaj dominantni, agresivni in uporniški. To pa je v kričečem nasprotju s predstavo, da smo ponižen narod s hlapčevsko mentaliteto. Tudi glede sposobnosti in inteligentnosti smo vsaj v solidnem svetovnem povprečju.

Znanstvena opredelitev osebnostne strukture na ravni nacionalne skupnosti ima verjetno večji pomen, kot bi mislili. Njen smisel ni samo v tem, da nam ovrže ali pa potrjuje obstoječe in trdovratne stereotipe. Z vidika spoznanj o osebnostni strukturi lahko laže razložimo nekatere nacionalne pojave, ki nas posebno begajo. Naj omenim samo nekaj takšnih: že omenjeni hlapčevski "sindrom", samomorilnost, "slovenska" pridnost, "slovenska" medsebojna zavistnost in neugnana težnja po neodvisnosti.

Osebnostni profil, ki se je uveljavil v našem prostoru ni od včeraj in lahko si predstavljamo, da je prispeval k naštetim kompleksom. A tudi ta profil je - vsaj delno - posledica razmer, v katerih so živeli in se gibali Slovenci. Odkar jih obdajajo številčnejši narodi, so v nezavidni situaciji nekoga, ki je vedno znova frustriran v težnji po uveljavljanju. Tako zgodovinski znaki kot analize osebnostne strukture danes nam kažejo, da pri Slovencih v povprečju ni ravno primanjkovalo naravne agresivnosti, bojevitosti in celo teženj po dominiranju. Neuspešno soočanje s sosedi, ki so po številu in nacionalnih rezervah neprimerno močnejši, je verjetno poglobljalo občutja nemoči, obračanje k sebi in depresivnost. Agresivnost pa je v kombinaciji z introvertnostjo in depresivnostjo nedvomno osebnostna podlaga relativno visoke samomorilnosti in samouničevalnosti med Slovenci. Dalje, onemogočanje naše naravne agresivnosti, naše naravne težnje po uveljavljanju in ekspanziji, je del te energije nujno preusmerilo navznoter, v medsebojno agresivnost, ki se žal ni kazala kot ustvarjalna kompetitivnost, ampak kot tisto, kar še danes prislovično imenujemo "slovenska favšija". Po drugi strani se pri frustraciji nujno krepijo izvorne uveljavitvene težnje, težko dosegljivi cilji postajajo še privlačnejši. Slovenci smo se zato potegovali za neodvisnost celo v časih in razmerah, ko to ni bilo samo težko, temveč je bilo videti popolnoma nemogoče. Ko smo to končno le dosegli, smo se otreli zgodovinskega bremena. To bo nedvomno tudi razbremenilo našo nacionalno zavest in identiteto nekaterih balastnih vsebin.

Občutja ponižanosti in hlapčevstva so le nadaljnji spremljevalni pojav opisanega frustracijskega procesa. In prav to je tipično: stereotipa o ponižnosti, hlapčevanju in neagresivnosti si ne bo ustvarjal tisti, ki se je s takšno vlogo sprijaznil, temveč tisti, ki se z njo noče sprijazniti. Submisiven človek se ne bo pritoževal zaradi podrejanja; pač pa se bo zaradi tega pritoževal dominanten človek, ki ga drugi prisilijo k pokornosti. Poleg tega je avtostereotip o ponižnosti in neagresivnosti nezavedno psihološko sredstvo, ki mora razorožiti nasprotnika in njegovo agresivnost in ki hkrati uspešno tolaži lastno moralno vest, lastni nadjaz, ki pač ne dovoljuje agresivnosti. In kot ugotavljajo naši psihologi in psihoanalitiki je "slovenski nadjaz" sploh poglavje zase. Slovenci smo kar precej storilno naravnani, tako da predstava o vestnosti in marljivosti ni iz trte izvita. Vendar se zdi, da bomo morali še kaj spremeniti v naši mentaliteti, da bomo svojo storilno naravnost razvili v res ustvarjalno produktivnost. V atmosferi zdrave medsebojne tekmovalnosti se to lahko hitro zgodi, ne pa tudi v atmosferi medsebojne zavistnosti, po kateri je treba prekositi drugega s tem, da mu odvzameš (ali pa to vsaj privoščiš), ne pa s tem, da več narediš.

Tudi kolektivizem, ki ga je na silo vsajal prejšnji sistem, osebnostni strukturi in tradiciji Slovencev ni bil pisan na kožo. Seveda ni mogel bistveno spremeniti osebnostnega profila, a prizadel ga je že s tem, da je preoblikoval našo mentaliteto. Še vedno se le stežka poslavljamo od vsiljene miselnosti egalitarizma brez odgovornosti, ki duši ustvarjalnost. Velike spremembe so nas tako osvobodile kar dveh hudih hipotek, osamosvojili smo se in hkrati otresli kolektivizma, tujega naši kulturi. Sproščeni teh dveh nacionalnih bremen, lahko veliko ustvarimo. Seveda pa je zdaj to bolj kot prej odvisno od nas samih.

Vrednotni sistem Slovencev

Posebno pomembno vlogo v osebnostnem in motivacijskem delovanju posameznika in skupin imajo vrednote. Vrednotni sistem, ki prevladuje v nekem kulturnem in tudi nacionalnem prostoru verjetno značilneje in bistveneje kot mnogi drugi pojavi označuje tak prostor. V naših raziskavah vrednot smo odkrili nekaj takšnih pomembnih značilnosti vrednotne usmeritve, ki velja za slovensko populacijo (preglednica 2), razpolagamo pa tudi z nekaj mednacionalnimi in medkulturnimi primerjavami. Kot ilustrativna primera naj navedemo dve takšni primerjavi. V enem primeru (glej preglednico 3) gre za primerjavo s kulturnim vzorcem, ki nam je zelo blizu - gre za avstrijski vzorec; torej za vzorec, ki ne sodi samo tako kot naš, slovenski, v širšo skupno kulturno ozadje evropske in zahodne kulture, ampak celo v skupni ožji kulturni prostor, v prostor srednjeevropske kulture (Musek, 1993; Gnamuš Tancer in Musek, 1999). V drugem primeru pa gre nasprotno za zelo oddaljen kulturni vzorec, namreč japonski (preglednica 4; Musek, Pergar Kušcer in Bekeš, 1999).

Preglednica 2.

Ocena pomembnosti glavnih vrednotnih kategorij, vrednotnih tipov in vrednotnih velekategori pri reprezentativnem vzorcu slovenske populacije.

VREDNOTE	povprečna ocena pomembnosti (lestvica 1-10)
socialne	9,395022
varnostne	9,278055
societalne	9,134948
tradicionalne	9,058275
samoaktualizacijske	8,740593
spoznavne	8,642857
patriotske	8,314186
čutne	8,119481
kulturne	7,762737
statusne	6,136530
verske	5,867000
MORALNE	9,380619
IZPOLNITVENE	8,230644
HEDONSKESKE	7,740498
POTENČNE	7,093640
APOLONSKESKE	9,162504
DIONIZIČNE	7,305670

Preglednica 2 kaže povprečne ocene pomembnosti vrednotnih kategorij pri reprezentativnem vzorcu okrog 1000 Slovenk in Slovencev. Ocene pomembnosti so podane najprej za t.i. vrednotne

kategorije srednjega obsega (čutne, varnostno-zdravstvene, statusne, patriotske, societalno demokratične, socialne in družinske, tradicionalne, kulturne, spoznavne, samoaktualizacijske in verske kategorije vrednot), za vrednotne tipe, ki so bolj generalne narave in združujejo posamezne kategorije srednjega obsega (hedonski, potenčni, moralni in izpolnitveni tip) in še za dve najbolj generalni vrednotni velekategoriji, ki združujeta še vrednotne tipe (apolonske vrednote združujejo moralni in izpolnitveni tip, dionizične vrednote pa hedonski in potenčni tip). Med pomembnejšimi kategorijami vrednot postavljamo Slovenci najvišje socialne (ljubezen, družinska sreča, razumevanje s partnerjem...), varnostno zdravstvene (zdravje...), societalne (svoboda, mir, pravica...) in tradicionalne vrednote (poštenost, delavnost...). Na bolj generalni ravni vrednotnih tipov sta v ospredju moralni in izpolnitveni tip, na ravni vrednotnih makrokategorij pa bolj cenimo apolonske kot dionizične vrednote.

Zanimive bi bile seveda zlasti mednarodne in medkulturne primerjave vrednotnih usmeritev. Obe naslednji preglednici kažeta primerjavo v oceni pomembnosti vrednotnih kategorij, generalnih vrednotnih tipov (hedonskega, potenčnega, moralnega in izpolnitvenega) in obeh vrednotnih makrokategorij (dionizične in apolonske vrednote). Povedati pa je treba, da je bila v prvem primeru uporabljena lestvica vrednot z ocenami v razponu od 1 do 10, v drugem primeru pa od 1 do 100, tako da izsledki obeh primerjav niso primerljivi.

Že na pogled lahko vidimo, da so razlike v vrednotni usmerjenosti prisotne tako med Slovenci in Avstrijci, kot med Slovenci in Japonci. V primerjavi z avstrijskim vzorcem je slovenski vzorec usmerjen bolj k potenčnim in izpolnitvenim vrednotam, medtem ko je avstrijski vzorec prisojal večji pomen hedonskim vrednotam. Temu ustrezajo tudi razlike v oceni pomembnosti vrednotnih kategorij srednjega obsega: slovenski vzorec se bolj usmerja k statusnim, tradicionalnim, kulturnim in samoaktualizacijskim vrednotam, avstrijski pa bolj k čutnim, varnostno-zdravstvenim, societalnim in verskim. Glede na obeh vrednotni makrokategoriji, apolonske vrednote (ki združujejo moralni in izpolnitveni tip vrednot) in dionizične vrednote (hedonski in potenčni tip), ni bistvenih razlik med obema vzorcema.

Primerjava med slovenskim in japonskim vzorcem pa kaže tudi na razlike v obeh makrokategorijah vrednot, iz česar lahko povzamemo, da gre za globljo kulturno različnost v vrednotni usmerjenosti, kot je med Slovenci in Avstrijci. Japonski vzorec bolj ceni dionizične vrednote, medtem ko Slovenski nagiba k apolonskim vrednotam. Znotraj te razlike se pri Japoncih pojavlja usmerjenost k hedonskemu tipu vrednot, pri Slovencih pa usmerjenost k moralnemu tipu. Glede kategorij srednjega obsega ocenjujejo Japonci više patriotske, societalne in kulturne vrednote, Slovenci pa socialne, tradicionalne, samoaktualizacijske, spoznavne in verske vrednote.

Ugotovljene razlike so seveda zgolj ilustrativne, saj so dobljene na vzorcih, ki ne dopuščajo kakšnih generalnih posploševanj. Kljub razumni domnevi, da se v ugotovljenih razlikah kažejo tudi pristne nacionalne značilnosti v vrednotnih usmeritvah in ustrezno kulturno ozadje teh usmeritev, se za zdaj omejimo na oceno, da dobljeni podatki po pričakovanju kažejo na večje razlike med kulturami, ki so bolj odaljene.

Za vrednotno usmeritev Slovencev bi lahko primerjalno dejali, da je zanj relativno značilno poudarjanje vrednot tradicionalnega etosa, kot so npr. poštenost (prislovična "slovenska poštenost"), delavnost ipd. V širšem kulturnem kontekstu (ne pa tudi v primerjavi z drugimi srednjeevropskimi narodi) pa je za Slovence verjetno značilno relativno visoko ocenjevanje

pomembnosti družinskih in socialnih vrednot (družinska sreča, razumevanje s partnerjem...). Oboje skupaj kaže na relativno pomembnost moralnega tipa vrednot pri naši populaciji.

Preglednica 3.

Primerjava vrednotnih usmeritev pri Slovencih in Avstrijcih.

VREDNOTE	Slovenija	Avstrija	t-value	df	p
čutne	8,451534	8,864865	-2,53975	235	,011739
varnostne	8,899796	9,238739	-2,28458	235	,023230
statusne	6,264417	5,443243	3,45302	235	,000657
patriotske	6,855828	6,709459	,49723	235	,619488
societalne	8,447853	8,993243	-2,77667	235	,005935
socialne	9,196830	9,408784	-1,67468	235	,095328
tradicionalne	8,296012	7,221847	5,71952	235	,000000
kulturne	6,891616	6,327703	2,61981	235	,009371
spoznavne	8,276074	8,128378	,86140	235	,389893
samoaktual.	8,826176	8,220721	4,20722	235	,000037
verske	5,128834	6,283784	-2,87411	235	,004423
HEDONSKE	7,964943	8,460425	-2,76349	235	,006172
POTENČNE	6,606544	6,025676	2,68310	235	,007813
MORALNE	8,789330	8,543195	1,62086	235	,106388
IZPOLNITVENE	7,495070	7,090975	2,43341	235	,015704
DIONIZIČNE	7,512660	7,450983	,33080	235	,741093
APOLONSKE	8,448993	8,422471	,17419	235	,861862

Preglednica 4.

Primerjava vrednotnih usmeritev pri Japoncih in Slovencih.

VREDNOTE	Japonci	Slovenci	t-vrednost	df	p
čutne	75,80813	75,99847	-,09954	252	,920791
varnostne	83,68564	83,88804	-,12209	252	,902921
statusne	41,79675	39,62595	,87395	252	,382976
patriotske	57,94715	48,33588	2,93721	252	,003618
societalne	83,30081	77,56298	2,59546	252	,010001
socialne	78,94512	90,18511	-7,57302	252	,000000
tradicionalne	72,19715	79,30344	-4,26241	252	,000029
kulturne	71,98171	65,49237	2,84970	252	,004738
spoznavne	68,77236	79,46947	-4,59611	252	,000007
samoaktual.	67,01897	81,33588	-7,56306	252	,000000
verske	42,33333	50,35115	-1,94618	252	,052744
HEDONSKE	74,01510	66,50600	3,90583	252	,000121
POTENČNE	46,98509	43,58270	1,47870	252	,140471
MORALNE	77,71545	85,74237	-5,20205	252	,000000
IZPOLNITVENE	73,35671	72,68130	,37679	252	,706644
DIONIZIČNE	63,17221	58,72241	2,24315	252	,025757
APOLONSKE	77,78361	80,29125	-1,59271	252	,112479

Literatura

Barrett, P. & Eysenck, S.B.G. The Assessment of Personality Factors across 25 countries. *Journal of Personality and Individual Differences*, 1984, 5, 615-632.

Benedict, R. *Patterns of Culture*. London, Routledge and Sons, 1955.

Cattell, R.B., Eber, H.W. & Tatsuoka, M. *Handbook for the Sixteen Personality Factor questionnaire* (3rd ed.). Champaign, Ill., Institute for Personality and Ability Testing, 1970.

Cattell, R.B. *Naučna analiza ličnosti*. Beograd, BIGZ, 1975.

Cocchiara, G. *Storia del folklore in Europa*. Torino, Boringhieri, 1971. Prevod: *Istorija folkloru u Evropi*. Beograd, Prosveta, 1985.

Cvijić, J. *Balkanski polotok in južnoslovanske dežele*. 1931.

Eckensberger, L. H. & Krewer, B. *Die kulturvergleichende Perspektive*. V: Herrmann, T. & Lantermann, E-D. (ur.). *Persönlichkeitspsychologie*. München - Wien - Baltimore, Urban & Schwarzenberg, 1985, 116-124.

Fromm, E. *Psychoanalytic characterology and its application to the understanding of culture*. V: Sergent, S.S. & Smith, M.W. (izd.), *Culture and personality*. New York, The Viking Foundation Inc., 1949

Fromm, E. *Zdravo društvo*. Beograd, Rad, 1963.

Herder, J. G. *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*" (orig. štiri zvezki, izšli v letih 1784-1791).

Hegel, G.W. F. *Filozofija povijesti*. Zagreb, Kultura, 1951.

Hegel, G.W. F. *Fenomenologija duha*. Zagreb, Kultura, 1955.

Herodot. *Zgodbe*.

Honigman, J. J. *Culture and personality*. New York, Harper and Brothers, 1954.

Huckenbeck, H. *Probleme ethnopsychologischer Forschung*. In: *Kontakte und Grenzen. Probleme der Volks-, Kultur- und Sozialforschung*. Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag. Göttingen, Hogrefe, 1969, 35-48.

Inkeles, A. *Some sociological observations on culture and personality studies*. V: Kluckhohn, C. & Murray, H. (izd.), *Personality in nature, society and culture*. New York, 1955.

Johnson, R.C., Danko, G.P., Darvill, T.J., Bochner, S., Bowers, J.K., Yau-Huang Huang, Park, J.Y." Pečjak, V., Rahim, A.R.A. & Penington, D. *Cross-cultural Assessment of Altruism and its Correlates*. *Journal of Personality and Individual Differences*, 1989, 10, 8, 855-868.

Kardiner, A. *Individual and his Society*. New York, Columbia University Press, 1939.

Kluckhohn, C. *Mirror for Man*. New York, Mc Graw-Hill, 1949.

- Kluckhohn, C. & Murray, H. *Personality in Nature, Society and Culture*. New York, 1955.
- Linton, R. *The Study of Man*. New York, Columbia University Press, 1936.
- Lojk, L. EPQ, Eysenckov osebnostni vprašalnik. Priročnik. Ljubljana, Zavod SR Slovenije za produktivnost dela, 1979.
- Mead, M. *Culture and Personality*. *American Journal of Sociology*, 42, 1936, 84-87.
- Merton, R.K. *Social Theory and Social Structure*. New York, Free Press, 1957.
- Musek, J. Osebnostni profil Slovencev. V zborniku: *Posvetovanje psihologov Slovenije, Radenci 1988 in 1989*, Ljubljana, Društvo psihologov Slovenije, 1990, str. 162-194.
- Musek, J. O osebnostnem profilu Slovencev. *Anthropos*, 1989, 1-2, 270-286.
- Musek, J. *Osebnostni portret Slovencev*. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče, 1994.
- Musek, J. Psihološke prvine narodne identitete in analiza slovenske samopodobe. V: D. Nečak (ur.), *Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas* (str. 174.203). Ljubljana, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Musek, J. in Gnamuš Tancer, B. *Vrednotne usmeritve slovenskih in avstrijskih srednješolcev*. Ljubljana, 1999 (v tisku).
- Musek, J., Pergar Kuščer, M. in Bekeš, A. *The universality of the basic structure of value categories*. 1999 (v tisku).
- Riesman, D. *Usamljena gomila*. Beograd, Nolit, 1965.
- Rizman, R. *Študije o etnonacionalizmu*. Ljubljana, Knjižnica revolucionarne teorije, 1991.
- Rosenthal, R. *Experimenters effects in Behavioral Research*. New York, Appleton Century Crofts, 1966.
- Schlegel, F. *Filozofska predavanja (1804-1806)*.
- Spektorski, E. *Zgodovina socialne filozofije*. Ljubljana, Slovenska Matica, 1932.
- Susič, E. & Sedmak, D. *Tiha asimilacija*. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 1983.
- Trstenjak, A. *Misli o slovenskem človeku*. Ljubljana, Založništvo Slovenske knjige, 1991.
- Urbančič, I. *K teoriji nacije, naroda, etnosa s posebnim ozirom na Slovence*. *Družboslovne razprave*, 1985, 2, 5-72.
- Whiting, B.B. & Whiting, J. M. *Children of six cultures*. Cambridge, Harvard University Press, 1975.